

LOKALIZACJA I PRZEOBRAŻENIA ARCHITEKTURY KLASZTORNEJ NA PRZYKŁADZIE WROCŁAWSKIEGO OPACTWA ZAKONU KANONIKÓW REGULARNYCH ŚW. AUGUSTYNA

Małgorzata Doroz-Turek

Katedra Gospodarki Przestrzennej, Wyższa Szkoła Administracji i Przedsiębiorczości w Lublinie
Department of Land Management, College of Enterprise and Administration in Lublin
ul. Bursaki 12, 20-150 Lublin, e-mail: trinity75@tlen.pl

Streszczenie. Artykuł oparty na pracy doktorskiej pt. „Średniowieczna architektura klasztorna kanoników regularnych św. Augustyna na Śląsku”, napisanej na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej. Dotyczy lokalizacji i wyników badań architektonicznych śląskiego założenia klasztorne kanoników regularnych św. Augustyna na Piasku we Wrocławiu. Na podstawie prowadzonych przez autorkę badań historycznych i architektonicznych nad zespołem klasztornym opactwa kanoników regularnych św. Augustyna na Piasku w sezonie 2003/2004 i 2004/2005 udało się wydzielić trzy średniowieczne fazy budowlane, z czego jedna (pierwsza) jest romańska, druga wczesnogotycka, następna gotycka. Nowe wyznaczenie poszczególnych faz, z uszczegółowieniem ich zasięgu, umożliwiło podsumowanie wyników badań Olgierda Czernera, Edmunda Małachowicza, Jerzego Romanowa oraz zgromadzone własne informacje.

Słowa kluczowe: zakon, kanonicy regularni św. Augustyna, architektura klasztorna, klasztor, opactwo, Śląsk

Życie zakonne i prowadzący je zakonnicy i zakonnice odegrali i odgrywają nadal ogromną rolę w dziejach Kościoła i całego społeczeństwa [Derwich 2004, s. 5] oraz mieli i mają poprzez architekturę wpływ na urbanistykę miast.

Początki życia zakonnego wywodzą się z Egiptu i Bliskiego Wschodu, gdzie jego pierwotną formą były eremy – założenia powstające na pustyni. Dawały one możliwość odosobnienia się ludzi – eremitów chcących praktykować indywidualną ascezę w pustelni z zachowaniem reguły zakonnej (*éremos* = *pustynia*), w odróżnieniu od anachoretów (gr. *anachoréotes* = człowiek usuwający się na ubocze), [Encyklopedia średniowiecza 2006, s. 267, Derwich 2004, s. 7], tzw. mnichów-samotników. Potrzeba człowieka życia we wspólnocie, jako istoty stadnej, spowodowała przekształcanie się pustelni w bardziej zorganizowaną formę życia monastycznego. Najpierw w formę, w której mnisi, nazywani cenobitami, żyli nadal w swoich eremach, ale zgrupowanych blisko siebie tak, że mogli spotykać się ze sobą na wspólnej modlitwie w jednej kaplicy i na wspól-

nym posiłku w refektarzu dla wszystkich. Następnie mnisi i zakonnicy zaczynają żyć wspólnie, tworząc wspólnotę zakonną – zakon – nie izolują się już całkowicie od społeczności, tylko zakładając zespół klasztorny w bliskiej okolicy miejsc osadniczych lub ich granicach. Klasztor wraz z innymi niezbędnymi budynkami przyjmował postać zamkniętego, samowystarczального miasta na planie opartym na koncepcji *claustrum* – rzymskiego obozu wojskowego i na rzymskim domu z perystylem (pomieszczeń połączonych zamkniętym czworobokiem krużganek); stąd od łacińskiego *claustrum* i *calusura* pochodzi słowo „klasztor” [Bernhard 2000, s. 8].

Pierwszy klasztor kanoników regularnych św. Augustyna według źródeł założył św. Augustyn. Święty żyjący na przełomie IV i V w. z zamyślenia do życia we wspólnocie oraz z ówczesnego pojęcia o doskonałości życia zakonnego najpierw zmienił rodzinny dom w afrykańskiej Tagaście na klasztor¹, a następnie po roku 391 zorganizował klasztor w Hippo Regius², w którym zgrupował wokół swej osoby cały tamtejszy kler [Doroz-Turek 2008, s. 10]. Według opracowanej przez św. Augustyna reguły, napisanej z myślą o duchownych skupionych przy biskupie w miastach, którzy musieli pogodzić życie wspólne z działalnością duszpasterską, kaznodziejską i organizacją poza murami klasztoru, zlokalizował klasztor w mieście przy siedzibie biskupa we własnej osobie. Działalność zakonu kanoników regularnych św. Augustyna w dużym stopniu nasuwa sposób jego funkcjonowania, określa zakres aktywności zakonników, częstość kontaktów z otoczeniem [zob. Derwich 1996, s. 50]. Wybór miejsca pod budowę klasztoru tego zakonu o średniowiecznych początkach nie był bez znaczenia, o czym świadczy analiza lokalizacji śląskiego opactwa kanoników regularnych we Wrocławiu ufundowanego na Ślęży, a następnie translokowanego na wyspę Piasek we Wrocławiu.

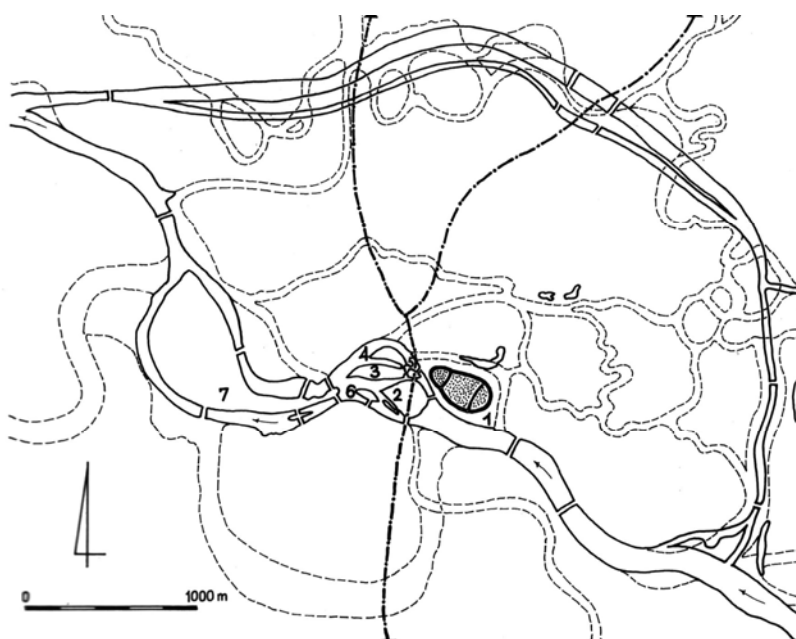
Na Śląsku kanonicy regularni św. Augustyna pojawili się w XII w. Początek ekspansji zakonu kanoników tej ziemi stanowił klasztor we Wrocławiu. Założeniem wrocławskiego opactwa p.w. NM Panny jest oddalona o 30 km od Wrocławia góra Ślęza, gdzie na szczycie – według tradycji klasztornej – został pierwotnie lokowany klasztor. Dzieło fundacyjne śląskiego klasztoru jest związane z osobą śląskiego palatyna Piotra Włostowica. Klasztor jednak, możliwe że z powodu ostrego klimatu, jak wskazuje na to tradycja klasztorna, tj. kronika klasztorna, około poł. XII w. został translokowany do Wrocławia na wyspę Piasek. Nieco odmiennie ujmują to XIV-wieczne *Spominki wrocławskie* [*Monumenta Poloniae Historica* 1888, s. 733–734], według których zakonnicy zostali przeniesieni najpierw do położonej u stóp Ślęży miejscowości Górki, a następnie do Wrocławia, początkowo do kościoła pw. św. Wojciecha, gdzie później osiedlili się dominikanie, a stamtąd dopiero na wyspę Piasek [Mrozowicz 1998, s. 403]. Dzieła Piotra Włostowica, już po jego śmierci (zm. 1153) i po przenie-

¹ Zdaniem Georga Lawlessa, Tagastę można traktować za prawnie uznany klasztor, samego Augustyna natomiast – za żyjącego tam w latach 399–391 brata zakonnego. Zob. Lawless 1995, s. 62.

² 391–396, lata kapłaństwa Augustyna w Hippo Regius. Zob. Lawless 1995, s. 63–64.

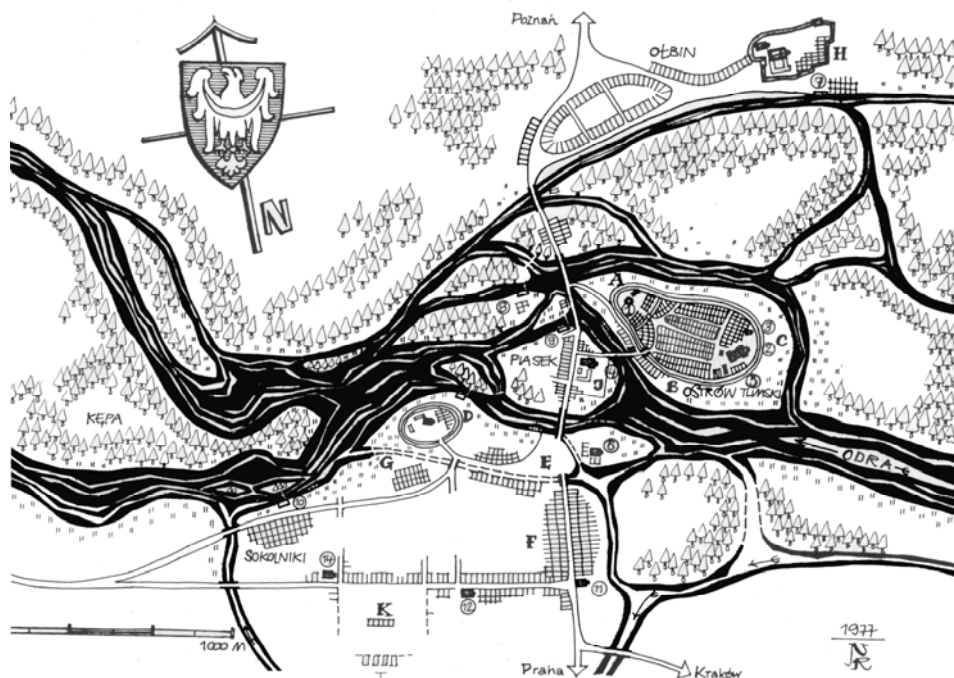
sieniu kanoników regularnych św. Augustyna do Wrocławia, dopełnić miała wdowa po palatynie – Maria z synem Świętosławem [Świechowski 1997].

Motywy wyboru miejsca lokalizacji na szczycie góry Ślęży były względy ideologiczne. Szło o stworzenie ważnego ośrodka kulturowego w miejscu dawnego pogańskiego, którego tradycje w I poł. XII w. musiały być na Śląsku wciąż jeszcze bardzo żywe [Świechowski 1955, s. 12–13]. Następnie z ubocza translokowano zakon do większego miejsca osadniczego, późniejszego ośrodka miejskiego. Przenosząc zakon, najpierw do Górki, następnie do Wrocławia, Piotr Włost ulokował zakonników na wyspie Piasek sąsiadującej z grodem na pobliskim Ostrowie Tumskim (ryc. 1), w pobliżu biskupa i księcia oraz centrum handlowego. Wyspa Piasek, zwana tak od piaszczystego podłoża rzecznej łachy [Młynarska-Kaletynowa 1992, s. 61], była jedną z dziesięciu w XII stuleciu wysp, składających się na najstarszą część Wrocławia, położoną na rozlewiskach Odry. Graniczyła ona od północnego wschodu z wymienioną już wyspą Tumską, od północnego zachodu z Młyńską, od zachodu – Słodową, od południowego zachodu natomiast z Tamką (ryc. 1, 2). Lokalizacja ta dała kanonii lepsze warunki i możliwości rozwoju.

Ryc. 1. Położenie grodu na Ostrowie we Wrocławiu i główne drogi na tle dawnej sieci wodnej oraz obecnego stanu Odry i wysp: 1 – Ostrów Tumski, 2 – Wyspa Piaskowa, 3 – Wyspa Słodowa, 4 – Wyspa Bielarska, 5 – Wyspa Młyńska, 6 – Tamka, 7 – Wyspa (Kępa) Mieszczańska (oprac. Edmund Małachowicz) [Małachowicz 1992, s. 10]

Fig. 1. Location of the city of Wrocław Ostrow and main roads on the background of the old water network and the current state of the Odra and the islands: 1 – Ostrów Tumski, 2 – Wyspa Piaskowa, 3 – Wyspa Słodowa, 4 – Wyspa Bielarska, 5 – Wyspa Młyńska, 6 – Tamka, 7 – Wyspa (Kępa) Mieszczańska (by Edmund Małachowicz) [Małachowicz 1992, s. 10]

Ryc. 2. Rekonstrukcja układu wysp i zespołu osadniczego z pocz. XIII w. (oprac. Edmund Małachowicz)
[Małachowicz 1992, s. 34–35]

Fig. 2. Reconstruction of the islands and the team of the settlement from the beginning thirteenth century
(by Edmund Małachowicz) [Małachowicz 1992, s. 34–35]

Zabudowania wrocławskiego opactwa zajęły wschodnio-południową część wyspy, przy brzegu oblanym wodami Odry, tuż przy moście Tumskim od północy. Od zachodu zaś graniczą z drogą (obecna ul. św. Jadwigi), biegnącą z południa na północ przez ciąg mostów na Odrze: Piaskowy i Młyński, przez którą przebiegał odwieczny szlak handlowy nad Bałtyk. Współcześnie na architektoniczny zespół klasztorny dawnego opactwa składa się gotycki kościół (ryc. 3) oraz przylegający doń od południa budynek klasztoru z przełomu wieków XVIII i XIX w. (ryc. 4).

Ryc. 3. Widok ogólny na zespół poklasztorny na Piasku z dominującą nad zabudową zespołu klasztornego południową wieżą (fot. M. Doroz-Turek)

Fig. 3. General view on the monastery group on the Sand with the dominant over the rooftops of the south tower of the monastery (phot. M. Doroz-Turek)

Ryc. 4. Widok ogólny na zespół poklasztorny na Piasku na klasztor i prezbiterium kościoła z brzegu rzeki Odry (fot. M. Doroz-Turek)

Fig. 4. General view on the monastery group on the Sand on monastery and presbytery of church from river-side of Odra (phot. M. Doroz-Turek)

Na przestrzeni średniowiecznych wieków wraz z przemianami urbanistycznymi wyspy Piasek ulegało przemianom architektonicznym założenie klasztorne.

WYNIKI BADAŃ

Na podstawie prowadzonych przez autorkę badań historycznych i architektonicznych nad zespołem klasztornym opactwa kanoników regularnych św. Augustyna na Piasku w sezonie 2003/2004 i 2004/2005 udało się wydzielić trzy średniowieczne fazy budowlane, z czego jedna (pierwsza) jest romańska, druga wczesnogotycka, następna gotycka. Nowe wyznaczenie poszczególnych faz, z uszczegółowieniem ich zasięgu, umożliwiło podsumowanie wyników badań Olgierda Czernera, Edmunda Małachowicza, Jerzego Romanowa oraz zgromadzone własne informacje.

Z fazy romańskiej do naszych czasów nie dotrwało pierwotne założenie klasztorne. Już według Kozaczewskiego, na podstawie wyników pierwszych powojennych badań (lata 1955–1956) stwierdzono, co potwierdził Czerner wynikami badań z lat 60. XX w., że gotycka świątynia zastąpiła świątynię romańską [Kozaczewski 1957, s. 70; Czerner 1962, s. 361]. Do tej pory nic nie wiemy o klasztorze, który najprawdopodobniej istniał.

FAZA I – romańska (poł. XII w.)

Romański kościół wzniesiono na Piasku prawdopodobnie około 1150 r., według Zygmunta Świechowskiego [1955, s. 79] oraz Olgierda Czernera [1962, s. 360–376; 2000, s. 197], (ryc. 5). Z pierwotnego założenia sakralnego zachowały się tylko relikty, do których należą detale architektoniczne oraz fragmenty dobrze zachowanych murów.

Najcenniejszym znanym detalem z kamiennego wystroju romańskiego kościoła jest kamienny tympanon fundacyjny. Bardzo dobrze zachowany detal zapewne zdobił główne wejście do jego wnętrza. Dzieło jest wykonane z piaskowca i przedstawia wyobrażenie Marii Włostowicowej – żony Piotra Włostowica – ofiarującej wraz z synem Świętosławem Matce Boskiej model kościoła. Wzdłuż półokrągłej krawędzi ponad rzeźbą biegnie wyryty w kamieniu, majuskułą (kapitułą rzymską) napis: HAS MATRI VEANIAE TIBI DO MARIA MARIAE HAS OFFERTAEDS SWENTOSLAUS MEA PROLES. Tympanon jest dość zgodnie datowany na 3 ćw. XII w., jednak bliżej połowy tego stulecia, tylko Ciechanowski ostatnio określa go na 4 ćw. stulecia [Morelowski 1949; Semkowicz 1951, s. 541–542; Ciechanowski 1965, 21–23]. Ponadto została również odnaleziona granitowa podwójna baza, zwana bliźniaczą, ze szponami oraz inny fragment jeszcze jednej bazy ze szponami i półkapitel.

Po romańskim kościele klasztornym oprócz wymienionych elementów materialnym źródłem, jaki przetrwał, są resztki fundamentów i murów przyziemia

ścian, w postaci północnego ramienia transeptu, wschodniej ściany, prawdopodobnie północnej, kaplicy prezbiterialnej (aneksu), niewielkiego fragmentu zachodniego muru prezbiterium w jego otworze tęczowym, północnego odcinka korpusu oraz dwóch odcinków muru (w części zachodniej korpusu) oraz fragment muru w partii zachodniej gotyckiego kościoła, interpretowany jako pozostałość po XII-wiecznym kościele [Kozaczewski 1957, s. 70; Czerner 1962, s. 360–376; 2000, s. 195–198]. Z zachowanych fragmentów muru wynika, że kościół został zbudowany z kamienia – z granitowych ciosów. Na doskonale zachowanym fragmencie ściany bocznej północno-zachodniego narożnika transeptu – M-1 widać, że granitowe ciosy były wymurowane w układzie *opus quadratum*.

Starannie obrobiony wąż kamienny, dobrze wyspoinowany, wystąpił zarówno na zewnątrz, jak i od wewnątrz muru. Mur jest wypełniony od pewnej wysokości (poziomu użytkowego wnętrza?) płytkami ceramicznymi. Rzucone na ogół bezładnie, jako wypełnienie muru, występują w jednym miejscu zwarcie, w skośno-pionowym układzie, typowym dla wążu *opus spicatum* [Czerner 1962, s. 360–376, Il. 3; 2000, s. 197]. Zastosowanie przy budowie romańskiego muru kościoła NM Panny kwadratowej płytki może wskazywać na XII w. jego powstania, w XIII w. bowiem nie spotykamy już tego typu materiału na terenie Wrocławia.

Wobec szczątkowo zachowanych współcześnie murów i braku zarówno źródeł ikonograficznych, jak i pisanych, nie jest łatwa rekonstrukcja pierwotnego układu romańskiego kościoła. Z fragmentarycznie zachowanych reliktów murów i częściowo za pomocą uwiecznionego na tympanonie modelu kościoła udało się wysnuć hipotezę, że w pierwszej fazie budowlanej wzniesiono kamienną budowlę, która mogła być dwuwieżową, trójnawową bazyliką, długości ok. 31,5 m i szerokości części nawowej ok. 11,5 m, z transeptem i prosto zamkniętym prezbiterium, ujętym po bokach parą kaplic lub aneksów przynawowych. Długość transeptu wynosiła 5,30 m i prawdopodobnie był to moduł planu kościoła, ponieważ długość prezbiterium wynosiła 10,60 m. Kaplica ma długość 3,75 m, szerokość 2,5 m [Czerner 2000, s. 197]. Przypuszcza się, że zachodnią fasadę ujmowały dwie wieże, bliźniacza baza natomiast pochodzi prawdopodobnie z empory zachodniej. Główny portal wejściowy do wnętrza świątyni zdobił zapewne wspomniany tympanon fundacyjny. Na osi wejścia, wewnątrz, od zachodu, między wieżami, mogła się znajdować empora, z którą była związana bliźniacza baza.

Chociaż budowla nie dotrwała do naszych czasów, ale zachowane reliktury murów, materiał i sposób wznoszenia ścian oraz detal architektoniczny umożliwiają datowanie pierwotnego założenia na około poł. XII w., drugą ćwierć tego stulecia.

Osiedlającym się mnichom potrzebne było miejsce do mieszkania, dlatego najprawdopodobniej wraz z budową kościoła wzniesiono klasztor, od jego południowej strony, nic jednak o nim nie wiemy. Być może, był on częściowo mu-

rowany, jednak bardziej prawdopodobne, że na początku obiekty były drewniane i miały charakter tymczasowy. Nie jest jednak znana ani ich forma, ani układ.

Współcześnie z romańskim założeniem funkcjonował cmentarz klasztorny – Cm. Kl. Cmentarz miał rzędowy układ pochówków w obrządku szkieletowym. Poza cmentarzem, w obrębie wirydarza, w strefie wykopów badawczych nie stwierdzono żadnych innych reliktyw romańskich.

Należy więc wnioskować, że w fazie romańskiej, wyłącznie na piaszczystej kulminacji wyspy Piasek, funkcjonowało opactwo, na które składał się wolno stojący kościół, jakaś bliżej nieokreślona zabudowa klasztorna oraz w dwóch skupiskach, cmentarz klasztorny. Całość najprawdopodobniej była otoczona murem parkanem (ryc. 2) [Romanow 1987; Romanow i Romanow 2008].

Prawdopodobnie przed budową obecnej, gotyckiej świątyni nastąpiła rozbudowa romańskiego kościoła i budowa murowanej części klasztornej. Na drugą fazę wskazują odkryte relikty w wątku dwuwozówkowym, datowane na poł. XIII stulecia.

FAZA II – wczesnogotycka (1. połowa XIII w.)

Okolo poł. XIII w. podjęto rozbudowę romańskiego obiektu sakralnego na Piasku. Jeżeli idzie o kościół przedgotycki, to na pewno zostało przedłużone prezbiterium świątyni romańskiej przez dobudowę od wschodu, do prezbiterium nowej części (ryc. 5, ob. 1). W tym czasie powstało również murowane założenie klasztorne, po południowej stronie kościoła, w postaci wirydarza klasztornego z krużgankami i prawdopodobnie obiektami składającymi się na skrzydła (ryc. 5, ob. 3).

Z próbą powiększenia części wschodniej świątyni z XII w. i pozostałością po przedgotyckim założeniu wiąże się grupę reliktyw, odkrytą pod częścią wschodnią gotyckiego kościoła. Zachowała się duża część murów wschodnio-północnego narożnika, prostokątnie zakończonego prezbiterium, z ukośną przyporą – ob. M-2 (ryc. 5). Z tych pozostałości wynika, że prezbiterium pierwotnego kościoła zostało przedłużone na wschód o ok. 10 m w świetle muru. Na drugą fazę – wczesnogotycką – wskazuje także wschodni mur północnego ramienia transeptu. W kamiennym murze znajdują się ceglane przebudowy, które – być może – są współczesne powiększaniu kościoła.

Na to, że wspomniana grupa murów jest późniejsza od pierwotnej, wcześniejsza zaś od obecnej budowli, wskazuje materiał i sposób jego wznoszenia. Mur prezbiterium jest posadowiony na kamiennym fundamencie wymurowanym z trzech warstw granitowych ciosów, z czego zachowały się tylko dwie warstwy muru północnego. Zachowane wyższe partie muru wschodniej ściany i przypory zbudowano z cegły, wymurowanej w układzie dwuwozówkowym, tzw. wendyjskim. Cegła jest starannie ułożona i dobrze spoinowana od zewnątrz, w trójkątną spoinę, widoczną jeszcze w niektórych miejscach na wschodnim licu wschod-

niego muru. W narożniku wschodniego i północnego muru ukośna przypora długości około 2,70 m.

Na styku muru późnoromańskiego z romańskim, od północy, zachowały się resztki dobudowanej z cegły, prostopadłej skarpy, co może świadczyć o przesklepieniu przedłużonego prezbiterium. Ze względu na wystąpienie skośnej przypory, na zastosowany materiał i sposób budowy (układ cegły), część tę datuje się najwcześniej na ok. 1250 r., najpóźniej zaś na 2 ćwierć XIII w. Zgodne z duchem tego czasu jest także prostokątne zamknięcie prezbiterium, spotykane w innych obiektach sakralnych z tego okresu [Małachowicz 1992, s. 34; Czerner 1962, s. 364–365; 2000, s. 197; Romanow i Romanow 2008].

Na rozbudowę kościoła przedgotyckiego wskazuje również odsłonięta przez Kozaczewskiego, około 1,5 m poniżej poziomu obecnej posadzki, posadzka wapienna. Z położenia poziomu posadzki wynika, iż może być posadzką pochodzącą z czasów powiększania kościoła, przed decyzją rozebrania i wybudowania nowego, większego. Przyjmuje się, że posadzka ta pochodzi z okresu nie późniejszego niż 2 poł. XIII w. [Kozaczewski 1955, s. 69–70]. Powiększany kościół mógł sięgać do odsłoniętych przez Kozaczewskiego pod pomieszczeniem między wieżami resztek muru.

W tym czasie od północy do północnego ramienia transeptu została także dobudowana jednoprzestrzenna kaplica fundatorów – ob. 2 (ryc. 5). Po tym obiekcie zachował się fragment trójbocznie ukształtowanej ściany czołowej, zaopatrzonej od zewnątrz w przypory [Romanow i Romanow 2008].

Wnioskuje się, że w drugiej fazie budowlanej powstała ceglana część na planie wydłużonego prostokąta, na której system skarpowy składały się prostopadła przypora po północnej stronie i dwie ukośne w narożnikach, od strony wschodniej. Przypory wskazują, że prezbiterium mogło być sklepienie lub planowano przesklepić sklepieniem krzyżowo-żebrowym. Od południa rolę przypór miałyby pełnić mury wschodniego skrzydła klasztoru.

Najprawdopodobniej podczas rozbudowy kościoła prace prowadzono również przy zabudowie klasztornej. Z wczesnogotycką fazą opactwa jest związany wirydarz klasztorny (ob. 3), otoczony krużgankami, najprawdopodobniej razem z obiektami składającymi się na skrzydła wokół wirydarza (ryc. 5). Z zachowanych relikwów murów wynika, że był on pierwotnie wystawiony z cegły w układzie wozówkowym [Romanow 1987; Romanow i Romanow 2008].

Odkryto relikty krużganka wschodniego i południowego oraz dalszą część krużganka wirydarza odsłonięto w piwnicy północnej, przylegającej do ściany południowej obecnego kościoła – ob. 3.2–3.4 (ryc. 5), [Romanow 1987]. Wirydarz powstał na planie niemal kwadratu. Na osi północ–południe długość wynosi 19,20 m – ob. 3.3, na osi zaś wschód–zachód zachowana i zarejestrowana długość murów obiektów – ob. 3.2 i 3.4 wynosi 19,0 m. Ściana zachodnia została zniszczona przez mur barokowego, zachodniego skrzydła klasztoru.

Z tą fazą jest związana dolna partia murów wirydarza, wymurowanych z cegieł w wątku dwuwozówkowym. Z tego wynika, że najprawdopodobniej znisz-

czony ściany były odbudowywane w następnej fazie, już w wątku gotyckim, jaki się znajduje w górnej części zachowanych murów.

Według autorki, z drugiej fazy budowlanej pochodzi odsłonięty na terenie barokowego dziedzińca mur – ob. 3.1 (ryc. 5). Fragment muru został wzniesiony z cegły palcówki układanej w wątku dwuwozówkowym – wendyjskim, tak jak opisywane ściany krużganka w dolnej partii [Romanow 1987; Romanow i Romanow 2008]. Mur mocno zniszczonego południowego krużganka to odcinek ściany północnej znajdującego się tu obiektu, być może południowego skrzydła, o bliżej nieokreślonej funkcji. Dalszy przebieg wirydarza jego ściany północnej – ob. 3.4 – odsłonięto w piwnicy, w skrzydle północnym klasztoru, przylegającym do kościoła NM Panny. Odkryto fundament muru zaopatrzonego od strony wirydarza w dwie przypory. Nie jest znana szerokość skrzydeł krużganków, z powodu rozebrania zewnętrznych ścian w trakcie późniejszych przebudów. Jedyny pomiar uzyskano w skrzydle południowym, dzięki pozostałości po budowlu romańskiej. Szerokość tego skrzydła w świetle wynosi 3,5 m. Obecność przypory i bazy z bębniem kolumny przyściennej wskazuje, że krużganek musiał być przekryty sklepieniem krzyżowym.

Z badań archeologicznych wynika, że zarówno w trakcie zabudowy romańskiej, jak i przed budową wirydarza, dokonano niezbędnej niwelacji terenu.

Wraz z budową wirydarza i krużganków, a później obecnego kościoła, nastąpiła likwidacja cmentarza klasztorowego, o czym świadczą albo uszkodzone przez fundament muru wirydarza pochówki, albo wtórnie ułożone [Romanow 1987; Romanow i Romanow 2008].

Na przełomie wieków XIII i XIV na wyspie Piasek powstała nowa wrocławska parafia, którą miał obsłużyć kościół zakonu kanoników regularnych św. Augustyna. Dodatkowa funkcja parafialna świątyni, dotychczas tylko klasztornej i zmiana roli liturgii, spowodowały, że kościół zakonu kanoników regularnych św. Augustyna musiał się otworzyć na miasto, na ludzi świeckich. Wiązała się z tym konieczność rozdzielenia przestrzeni na część świecką i sakralną – dla zakonników. Ze względu na potrzebę coraz większej ilości miejsca, nie tylko dla większej liczby zakonników, lecz także dla świeckich, zdecydowano się wystawić większy i przestronniejszy kościół. W celu przyciągnięcia wiernych na msze do kościoła nowej parafii zajęto się również wystrojem nowego wnętrza [Czerner 1964, s. 183, 184; Pobóg-Lenartowicz 1999, s. 105–106].

Na trzecią, gotycką fazę (2 poł. XIII w.), określa się odbudowę zniszczonych zabudowań klasztornych w czasie najazdu Tatarów, którzy pojawili się na Śląsku z początkiem kwietnia 1241 r. [*Historia Śląska* 2002, s. 58]. Odbudowa była zapewne połączona z rozbudową założenia klasztorowego, trwającą w trakcie budowy gotyckiej świątyni i już po jej wystawieniu, w kolejnych etapach tej średniowiecznej fazy.

FAZA III – gotycka (2. poł. XIII w.; lata 30. XIV w. – XV w.)

Najprawdopodobniej w roku 1334, za opata Konrada z Leslav (1329–1363), lub wcześniej, tj. w roku objęcia przez niego urzędu przełożonego klasztoru (1329), rozpoczyna się budowa gotyckiego kościoła na miejscu wcześniejszej świątyni [Czerner 1962, s. 360–376; Romanow 1987; Małachowicz 1992, s. 68; Kaczmarek 1999, s. 115–117], którą po nim kontynuowało kolejnych trzech opatów. W 1369 r. doszło do konsekracji kościoła, ale jego budowę ukończono później. Po poświęceniu obiektu rozpoczęto jego zasklepianie, skończone w latach 90. XIV w. Wieża północna była gotowa w roku 1386, lecz dopiero w roku 1430 skończono wieżę południową.

Wraz z wybudowaniem nowej świątyni został zlikwidowany pierwotny kościół romański, z wczesnogotycką próbą jego rozbudowy. Likwidacji uległ także krużganek północny, który w wyniku wyprowadzenia przypór nowego kościoła, przestał pełnić swoją funkcję. Z badań wynika, że został stary ciąg obiektów klasztornych usytuowanych na wschodniej ścianie wschodniego krużganka, funkcjonujący bez śladów przebudowy.

Według ostatniej hipotezy Czernera [2005] faza związana z budową gotyckiego kościoła dzieli się na dwa etapy.

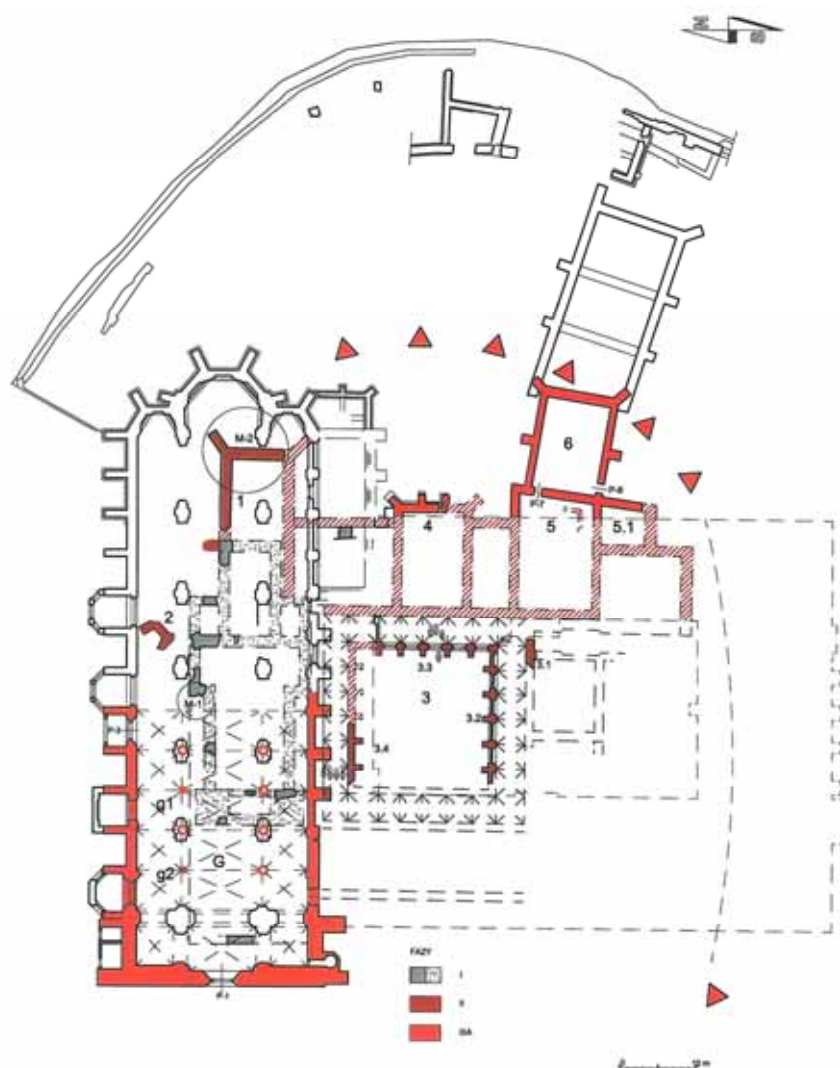
FAZA IIIA – gotycka (lata 30. XIV w.)

W latach 30. XIV w. rozpoczęto budowę nowego obiektu sakralnego, lecz o niezrealizowanym układzie korpusu. Istnienie innej koncepcji budowy gotyckiego kościoła nasunęło odkrycie „dwóch kręgów” – detal g1 i g2 (ryc. 5). Analiza obecnego planu i odkrytego materiału, przede wszystkim lokalizacji reliktów nasunęła badaczowi hipotezę istnienia wcześniejszej koncepcji od zrealizowanej.

Według Czernera budowla ta miała składać się również z trzech naw, lecz pierwotnie istniał zamiar założenia podpór międzynawowych wyłącznie o przekroju kolistym, w odstępach odpowiadających połowie obecnych odległości między filarami, ok. 5 m. Przemawia za tym gęsty rytm przypór zewnętrznych, utrzymany w drugiej fazie budowy. Prace budowlane najpewniej rozpoczęto od rozebrania zachodniej części romańskiego kościoła. Następnie w tym miejscu, zaczynając od zachodu od westybulu, następnie od północno-zachodniej strony muru północnej elewacji i filarów międzynawowych wzniesiono co najmniej 5 przęseł, z myślą połączenia ich z pozostałościami po romańskim kościele, jego transeptem, chórem zakonnym i kaplicą przychórową i wczesnogotyckim prezbiterium [Czerner 2005, s. 274]. W nawie głównej prawdopodobnie zamierzone było sklepienie na prostokątach, których krótsze boki miałyby odpowiadać kwadratowym sklepieniom w nawach bocznych. Być może, miałyby to być sklepienie krzyżowe [Czerner 2005, s. 276]. Na zrealizowanie dwóch i pół obecnych przęseł, patrząc od zachodu, przed zmianą koncepcji budowy może wskazywać

także różnica wielkości cegły użytej wcześniej i później do budowy kościoła po wschodniej stronie od bocznego portalu.

Plany budowy nowej świątyni uległy zmianie około połowy XIV w., prawdopodobnie z chwilą przybycia nowego mistrza. *Magister Pesco* podtrzymał całościowy projekt swojego poprzednika, ale zmienił nieco układ przestrzenny, usuwając co drugą podpórę, pozostałe natomiast zamieniając z kolumny na ośmioboczne filary oraz wprowadzając dziewięciopółkowe sklepienie przeskokowe w nawach bocznych [Czerner 2005, s. 277–278].

Ryc. 5. Faza I i IIIA (oprac. M. Doroz-Turek)

Fig. 5. Phase I and IIIA (by M. Doroz-Turek)

FAZA IIIB – gotycka (lata 50. XIV w. – XV w.)

W drugim etapie trzeciej fazy powstał obecnie istniejący obiekt sakralny (ryc. 6). Kościół p.w. NM Panny na Piasku to gotycka ceglana trójnawowa bazylika w układzie halowym – zarówno korpus kościoła, jak i część prezbiterialna. Wysokość wnętrza wynosi 23,10–23,40 m, długość w osi głównej – 78,10 m. Zamknięcie od wschodu stanowią trzy absydy, z których środkowa jest założona na planie pięciu boków ośmioboku, boczne, mniejsze absydy są zamknięte w trzech ramionach sześcioboku. Budowla w rzucie jest podzielona na sześć przęseł, które w nawie głównej mają plan nieco wydłużonych kwadratów wzdłuż osi kościoła, w nawach bocznych zaś prostokątów. Filary międzynawowe mają plan wydłużonego ośmioboku w kierunku wschód–zachód i są profilowane.

Ponad wysokimi filarami międzynawowymi i odpowiadającymi im „filarami” międzyokiennymi rozpięto sieć sklepień. Nawy boczne, o połowę węższe od nawy głównej, przekryto sklepieniem trójpodporowym, zwanym piastowskim, złożonym z trzech przęseł z trójpromiennym żebrzem w każdym przęśle; żebra z ceglanych kształtek, wyprowadzone z kamiennych nasad, oparte również na rzeźbiarskich wspornikach. Zworniki mają kształt kolisty. Nawa główna jest sklepieniem gwiaździstym czteroramiennym z diagonalami, o kamiennych żebrach, opartych na wspornikach roślinnych i figuralnych. Nawa główna kościoła została otwarta do naw bocznych ostrołucznymi, profilowanymi arkadami filarowymi, z płaskimi lizenami, o wklęsłych krawędziach od strony naw. „Archaiczny” podział (na dwa) przęseł bocznych lizenami znajduje się w nawie południowej, w nawie północnej zaś, gdzie nie wykonano lizen, podział zaznaczono naśladownictwem kolorystycznym i fakturalnym cegły. Ściany zewnętrzne rozczłonkowano wysokimi oknami.

W ścianach obiektu wykonano parę otworów drzwiowych komunikujących go w okresie średniowiecza z zewnątrz i z klasztorem.

W południowej ścianie jeden otwór drzwiowy jest wejściem do ówczesnego klasztoru, a obecnie do zakrystii. Prostokątny, niezbyt wysoki, otwór wejściowy jest ujęty po bokach w profilowane, kamienne ciosy i ceglane kształtki. Wtórnie nad wejściem do zakrystii został wmurowany tympanon, wspomniany relikw po romańskim kościele.

Zachował się również gotycki – południowy – portal ramujący dawne przejście z kościoła do krużganków klasztornych, z południowej nawy bocznej. Ostrołuczny otwór, umieszczony wyżej w stosunku do poziomu kościoła, od strony południowej ujęty jest profilowanymi ościeżami. Motywy wałków, gruszek i wklęsek, wyprowadzone z uskokowego cokołu, są przerywane strefą płaskorzeźbionego figuralno-roślinnego fryzu impostowego, między którymi znajdują się drobne figurki proroków, po parze z każdej strony. Południowy portal jest datowany na lata ok. 1360–1369 [Kaczmarek 1999, s. 117].

Wewnątrz od wschodu, w absydach były ołtarze, od zachodu – chór ze znajdującą się pod nim w przeszle międzynawowym kruchtą.

Na zewnątrz długa i jednorodna bryła kościoła prawdopodobnie pierwotnie była nakryta potrójnym dachem, oddzielnym dla każdej nawy (obecnie jednym dachem dwuspadowym). Wszystkie elewacje zostały wykonane z cegły w wątku gotyckim, z użyciem zendrówki w główce i są posadowione na cokole z profilowanymi gzymsem kapnikowym, zwieńczone balustradą opartą na przyporach. Poziomy podział elewacji biegnie na wysokości podstawy okna, w postaci gzymsu kapnikowego, będącego przedłużeniem kamiennych parapetów okiennych.

Elementy dekoracyjne na elewacji, podobnie jak wewnątrz kościoła, są wykonane z kamienia. Korpus opinają daleko wyładowane, czterouskokowe przypory, z profilowanymi kamiennymi pokrywami i zwieńczone trójkątnymi naczółkami. Oprócz wysokich, gęsto rozmieszczonych przypór ściany na zewnątrz rozczłonkują znajdujące się między nimi wertykalne okna. Dwu- i trójdzielne okna są ostrołucznie zamkniętymi, obustronnie rozglifowanymi otworami okiennymi z bogatą dekoracją maswerkową wykonaną z kamienia. Charakterystyczny dla gotyku element dekoracyjny występuje tu w czterech formach: jeden złożony z kół w formę czteroliścia, drugi – trójliścia, trzeci z form rybich pęcherzy i czwarty – w oknach prezbiterium – złożony z trójliści i rybich pęcherzy. Z maswerku spływa laskowanie, dzieląc wzdłuż okno na trzy części lub dwie w strefie prezbiterium.

Po stronie zachodniej bryłę kościoła zamknięto szeroką, ale niezbyt wysoką fasadą dwuwieżową. Wieże są niskie: północna (nigdy niedokończona) nie sięga wysokości kalenicy dachu, południowa (niewiele wyższa) ma wieloboczną wieżyczkę schodową od południa. Kondygnacje wieży zostały rozdzielone profilowanymi, kamiennymi gzymśami, z rozmieszczonymi od zachodu gotyckimi i wąskimi oknami, obramionymi kamiennymi maswerkami. W przyporach od północy i południa oraz narożnych od zachodu są nisze w profilowanych obramieniach ujęte pinaklami. Wieże są obecnie zwieńczone dachami namiotowymi. Jeden zastąpił barokowy hełm na południowej wieży, spalony w roku 1730 [Małachowicz 1992, s. 116]. Na osi fasady znajduje się gotycki portal, którym prowadzi główne wejście do świątyni.

Zachodni portal datowany na lata ok. 1350–1369 charakteryzuje się skromną, lecz elegancką dekoracją rzeźbiarską. Wysmukły ostrołukowy otwór jest ujęty bogato profilowanymi ościeżami o motywach wałków, gruszkowym i wklęsłym, na uskokowym cokole, zwieńczony wysoką wimpergą z czołgankami i kwiatonami, wspartymi od południa na smoku, od północy zaś – bazyliżku. Pole wimpergi jest wypełnione ślepym maswerkem, o motywach rybich pęcherzy w narożach i czworoliści wpisanych w trójkąt sferyczny w centrum. Po bokach wimpergi jest ujęta liściastymi konsolami, wspartymi na wysmukłych służkach, opadających na cokół oraz baldachimami o pinaklowych zwieńczeniach i skle-

pionym podniebieniu oraz o ściankach rozcłódkowanych wimpergami i maswerkowaniem [Kaczmarek 1999, s. 115–116].

Do kościoła oprócz głównego wejścia, wchodzi się bocznym północnym wejściem w postaci gotyckiego portalu, poprzedzonego płytą kruchłą. Otwór ujęty jest również profilowanymi ościeżkami o motywach wałków, gruszkowym i wklęsłym, które posadowiono na prostym, jedynie ściętym cokole. Schodzą się one u góry w formie ostrołuku. Portal jest jednak pozbawiony jakiegokolwiek dekoracji rzeźbiarskiej, jak to jest w zachodnim portalu i południowym.

W trzeciej, gotyckiej fazie budowlanej, w 2 poł. XIII w. oraz na przełomie wieków XIII i XIV, po południowej stronie kościoła, odbudowywano założenie klasztorne, zapewne krużganki wirydarza klasztornego – ob. 3, wystawione w poprzedniej, drugiej fazie budowlanej. Najpierw budowa, a następnie odbudowa wirydarza gotyckiego były integralnie związane z budową niezbędnych do funkcjonowania zakonu, usankcjonowanych regułą obiektów klasztornych. W tym czasie trwały zapewne prace budowlane przy wschodnim skrzydle klasztoru – ob. 4, 5, 5.1, 6.

Z odsłoniętych relikwów murów krużganka wschodniego i południowego oraz północnego – ob. 3.2–3.4 wynika, że krużganek najprawdopodobniej uległ zniszczeniu i był odbudowywany w tej fazie. Mury ścian w górnej części były wybudowane z cegieł już w wątku gotyckim. W tym samym czasie co relikw krużganka odsłonięto również relikw ceglanych murowanych dwóch obiektów związanych z trzecią fazą budowlaną, składających się na wschodnie skrzydło klasztoru – ob. 4, 5 i 5.1, 6. W części północno-wschodniej odsłonięto wschodnią część ceglanej budowli murowanej – ob. 4 (ryc. 6), która jest zaopatrzona w narożniku północno-wschodnim w przyporę ukośną oraz w dwie przypory proste przy ścianie wschodniej. Obiekt wzniesiono z cegieł układanych w wątku gotyckim. Według przybliżonych pomiarów miał on szerokość ok. 7,5 m i długość ok. 11,5 m. Według szkicu Knorra (ryc. 7), budowla była ściśle związana z założeniem średniowiecznego klasztoru gotyckiego. Jej ścianę zachodnią stanowiła wschodnia ściana krużganka wirydarza (ryc. 6), wschodnia była szczytowo ustawiona na wschód.

Na południe od kapitułarza, w trakcie badań w latach 80. XX w., został odsłonięty kolejny obiekt związany również z trzecią – gotycką fazą. Według szkicu Knorra, był to wieloprzestrzenny, składający się z dwóch segmentów obiekt – ob. 5 i 5.1, 6 (ryc. 6). Zachodni segment w rzucie ma kształt trapezu i obejmuje dwa pomieszczenia piwniczne, nierównej wielkości, północne – ob. 5 jest większe od południowego – ob. 5.1. Obiekt wzniesiono z cegieł układanych w wątku gotyckim.

Segment wschodni – ob. 6 – jest częścią podpiwniczoną, o nierozpoznanej zabudowie tej partii. Na parterze obiekt ten jest jednoprzestrzenny, na planie prostokąta. Ściany boczne segmentu są zaopatrzone w pojedyncze przypory proste, ściana wschodnia zaś w narożnikach w przypory przekątniowe. W ścianach bocznych znajdują się pary zamurowanych otworów okiennych z rozglifio-

nymi dwustronnie węgarami i niskimi parapetami, z resztkami kamieniarki piaskowej o charakterze maswerków. Segment wschodni został zbudowany z cegieł układanych w wątku gotyckim. Funkcja obiektu ze względu na wyeksponowaną lokalizację oraz bogaty detal, biorąc pod uwagę wystąpienie maswerków, została określona za refektarz klasztorny. Oba segmenty obiektu są ze sobą konstrukcyjnie związane, mając wspólną ścianę, która stanowi ściany: wschodnią – ob. 5, zachodnią natomiast – ob. 6. Świadczy to także o tym, że powstały w tym samym czasie.

Badania wykopaliskowe wykazały, że w średniowieczu wyspa Piasek była znacznie mniejsza niż obecnie. W wieku X wyspa miała około 80 m długości i jeszcze do 2. poł. XIII w. w obrębie koryta Odry lub na terenie zalewowym znajdowały się miejsca, gdzie w czasach nowożytnych funkcjonowała zabudowa, np. posesja przy ul. Staromłyńskiej 20 [Kaźmierczyk i in. 1995, s. 241]. O ówczesnej bliskości Odry, a jednocześnie znacznie mniejszej powierzchni wyspy, świadczą poziome wyżłobienia w rodzaju wypłuczyn, charakterystycznych dla skutków intensywnego opływu wzdłuż muru obiektu wód nurtu rzeki stwierdzone na zewnętrznym, wschodnim licu ściany krużganka (ob. 4) i czołowej segmentu wschodniego (ob. 6) oraz na jego przekątniowych przyporach. Innym dowodem na niestałą wielkość obszaru wyspy Piasek oraz stopniowe jej powiększanie są badania stratygraficzne nawarstwień w ścianie wykopu, usytuowanego w ul. św. Jadwigi na przedłużeniu zachodnim barokowego skrzydła. Stwierdzono tu obecność profilu południowego nabrzeża wyspy. Powiększanie wyspy wiązało się z przyrostem piaszczystych namulisk oraz – być może – jakiś udział w jej powiększaniu się miał urobek pochodzący z budowy podpiwniczonych obiektów klasztornych i późniejszych miejskich [Romanow i Romanow 2008].

Zasypanie miało nastąpić dopiero w XIV w., prawdopodobnie na skutek działalności gospodarczej prowadzonej na posesjach przy ul. św. Jadwigi [Kaźmierczyk i in. 1995, s. 241]. Wraz z powiększającą się wyspą była możliwa rozbudowa klasztoru w kierunku wschodnim, w kolejnych fazach gotyckich, a nieregularna forma zespołu klasztornego była ściśle zdeterminowana stale zmieniającą się linią brzegową. Z drugiej zaś strony, od południa, ograniczała ją granica własności klasztornej ustalona w 1261 r.

Nowy kościół najprawdopodobniej został zaplanowany wraz z rozbudową klasztoru, tzn. przedłużeniem w kierunku wschodnim założenia o obiekty odpowiadające potrzebom zakonu. Z tymi działaniami budowlanymi jest związana budowa nowego obiektu – ob. 7 (ryc. 6), gdzie urządzono najprawdopodobniej dormitorium; budynek ten został wybudowany najpóźniej, tuż po zrealizowaniu kościoła. Wraz z nim w tej samej gotyckiej fazie budowlanej powstał mur kurtynowy – ob. 10, wyprowadzony na północ od przypory północno-wschodniej obiektu 7, oraz mur gotycki nabrzeża – ob. 11, 12 (ryc. 6).

Oba mury – kurtynowy z murem oporowym i nabrzeża – zostały zbudowane w tej samej fazie budowlanej klasztoru – być może – etapami: najpierw mur

kurtynowy, następnie nieco później – oporowy i nabrzeża. Mury te wraz ze ścianą wschodnią (ob. 7) spełniały najprawdopodobniej rolę zabezpieczenia przeciwpowodziowego wyspy. Pierwszym zabezpieczeniem zabudowy klasztornej była nieco grubsza od pozostałych, wschodnia ściana obiektu dormitorium – ob. 7 i mur kurtynowy – ob. 10, dodatkowym był mur oporowy – ob. 11 i nabrzeża – ob. 12, który powstał nieco później. Być może jeszcze w tej samej fazie wprowadzono wypełnienie między nimi w postaci ścian działowych, wydzielających pomieszczenia – ob. 13–14 (ryc. 6).

Ryc. 6. Faza IIIB (oprac. M. Doroz-Turek)

Fig. 6. Phase IIIB (by M. Doroz-Turek)

Ryc. 7. Plan Knorra założenia klasztornego na Piasku [Burgermeister 1930, s. 205]

Fig. 7. Knorr's Plan monastic foundation on the Sand [Burgermeister 1930, s. 205]

Zapewne w tej samej fazie, do południowej ściany prezbiterium nowo wybudowanego obiektu dobudowano zakrystię – ob. 9 wraz z częścią od wschodu – ob. 9.1, kryjącą w swym wnętrzu piec typu hypokaustum (ryc. 6).

Zakrystia została dobudowana do nawy południowej kościoła, do dwóch wschodnich przęseł, tj. części prezbiterialnej i południowej absydy. Powstanie zakrystii było połączone z likwidacją części wschodniego, gotyckiego skrzydła oraz – być może – jeśli gotycki kościół już powstał, z częściowym skuciem przypór jego południowej nawy bocznej. Obiekt, prawdopodobnie pierwotnie pięcioprzęsłowy na planie wydłużonego prostokąta, wzniesiono z cegły w układzie gotyckim. Na wschodnią część zakrystii, zlikwidowaną w niewiadomym czasie, wskazuje cieńsza od pozostałych wschodnia ściana i umieszczone na niej okno, o innej formie niż na elewacji południowej. Ponadto w tym miejscu odkryto relikt po obiekcie (ob. 9.1) o nie do końca wyjaśnionej funkcji. W rejonie południowej ściany prezbiterium gotyckiego kościoła i wschodniej zakrystii natknięto się na wschodnią część obiektu, którego długość w świetle wynosi 7,3 m, całkowita szerokość nie przekracza zaś 4,3 m [Romanow 1998].

Zakrystia z kościołem została w tym czasie połączona wejściem przebitym w południowej ścianie kościoła – P-4 (ryc. 6). Ostrołucznie zamknięty otwór drzwiowy jest obramiony od strony nawy bocznej kościoła gotyckim portalem o profilowanym ościeżu, ustawionym na niskim, prostokątnym cokole. Profil złożonej z ciosów kamiennych formy portalu składa się z gruszki oraz wklęsek i ściąg wychodzących z ciekawej, „organicznej” formy. Zakrystię połączono także z pomieszczeniami wschodniego skrzydła klasztoru przejściem wykonanym w jego południowej ścianie – P-6 (ryc. 6). Wejście o ostrołuczny zamknięciu, od strony zakrystii, zostało obramione gotyckim portalem z laskowaniem na cokołach, wnikałym w ościeża i skrzyżowanym w kluczu.

Rozdział kościoła na część dla mnichów i świeckich zaowocował wprowadzeniem do wnętrza skończonego kościoła, tzw. chóru kapłańskiego. W drugiej poł. XV w. wewnątrz XIV-wiecznej świątyni wystawiono chór, zaczynający się w połowie hali gotyckiego kościoła [Czerner 1964, s. 183, 184; Pobóg-Lenartowicz 1999, s. 105–106]. Powstało bogate lektorium lub empora, znane z pozostałości po skutej kamieniarce na pierwszej parze filarów międzynawowych prezbiterium (trzecia para filarów od wschodu) na wysokości ok. 6 m nad cokołami oraz fragmentów dekoracji rzeźbiarskiej, odnalezionych przez Czernera [1962, s. 360–376; 1965, s. 181–205].

Z tego czasu pochodzą zapewne mury parapetowe, dodatkowo ograniczające chór zakonny i główną nawę od naw bocznych. Zapewne wzdłuż nich stanęły gotyckie stalle, rozpoznane w znalezionej grupie zachowanych elementów architektonicznych, oprócz tych wiązanych z lektorium [Czerner 1962, s. 368–370]. Podczas prac wykopaliskowych za głównym ołtarzem znaleziono także dwie bazy pod okrągłe słupy. Zachowana data roczna 1478 na jednej z nich sugeruje, że relikty mogą być związane z ufundowanym w tym czasie, według notatki kronikarskiej, ołtarzem głównym.

W tym czasie, już od końca XIV w., kościół był obudowywany od północy kaplicami, które zostały wbudowane między przypory (ryc. 6). Z końcem XIV w. obok przypory wieżowej – wybudowano kaplicę Świętej Trójcy z Grobem Pańskim, zwaną kaplicą Świętej Rodziny – K-1, w 1439 r. natomiast, patrząc od wschodu – między siódmą a ósmą przyporą – kaplicę św. Jana Niepumcena – K-2 i w 1466–1469, między piątą a szóstą przyporą – kaplicę św. Antoniego, dzieło Jodokusa Tauchena – K-3, sklepioną sklepieniem sieciowym. Późnogotyckie kaplice przy kościele są pozbawione przypór i mają okna w profilowanych obramieniach. Elewacje wszystkich kaplic są pokryte tynkiem i pomalowane. Od wewnątrz kaplice K-2 i K-3 otwierają się do wnętrza kościoła ostrołuczными otworami, pozostałe, dwie późniejsze kaplice ozdobiono wielkimi portalami – kaplica Świętego Krzyża z XVII w. i niezwykle bogatym portalem ze sztukateriami, z lat 1724–1733, przy kaplicy Świętej Rodziny.

W następnym etapie średniowiecznej gotyckiej fazy budowlanej zabudowana zostaje przestrzeń pomiędzy murem kurtynowym (ob. 10) a murem nabrzeża (ob. 11), poprzez wprowadzenie poprzecznych ścian działowych, dzięki którym

powstał obiekt – ob. 13–14 (ryc. 6), [Romanow 2001; Romanow i Romanow 2008]. W tym samym czasie, około roku 1468, powstał również zespół piekarni i browaru – ob. 8 (ryc. 6).

Na wysokości południowo-wschodniego narożnika barokowego klasztoru, podczas tych samych badań, kiedy odkryto obiekty 3 i 4, stwierdzono północno-zachodni narożnik obiektu 8. Rozpoznany fragment zabudowy, znany już ze szkicu Knorra (ryc. 7), [Burgemeister 1930, ryc. 161], został określony jako zespół piekarni i browaru klasztornego. Mur częściowo odsłoniętego obiektu ma w części górnej grubość 1,15 m; spoczywa na szerokiej ceglanej ławie fundamentowej. Obiekt zbudowano z cegieł palcówek układanych w wątku gotyckim. Główki cegieł w licu zewnętrznym obiektu są glazurowane.

Ponadto w średniowieczu, między skrzydłem wschodnim, prezbiterium, a zabudowaniami nabrzeżnymi istniał ogród klasztorny.

W drugiej połowie XV w. stabilizuje się podział własnościowy wyspy Piasek. Według projektu opata kanoników regularnych św. Augustyna, przedstawionego królowi Maciejowi Korwinowi, na część klasztorną składać się miał teren od ul. Zakonnicej do Odry, do mostów św. Wincentego i Tumskiego, przed i wokół opactwa (północna część Piasku), wraz z młynem, łaźnią, karczmą i innymi domami, do których pełnię praw nabył dotychczas konwent [Goliński 1997, s. 239].

PODSUMOWANIE

Zakon kanoników regularnych św. Augustyna niewątpliwie odgrywała rolę w kształtowaniu krajobrazu kulturowego. Związana z nim sakralna – monastyczna architektura, w zależności od lokalizacji, wpisała się w jej krajobraz i stała się symbolem miejsca. Ogromne znaczenie w kształtowaniu krajobrazu kulturowego miało wrocławskie opactwo na Piasku. Zachowane założenie od średniowiecza aż po dziś dzień wnosi wartość w krajobraz miasta. We Wrocławiu kościół klasztorny p.w. NM Panny jest symbolem kulturowym Wyspy Piaskowej, identyfikowanym z tym miejscem, i głównym, obok katedry na Ostrowie Tumskim, elementem struktury zabudowy najstarszej części miasta.

PIŚMIENICTWO

- Bernhard M., 2000. *Klasztory, niezwykle miejsca modlitwy i kontemplacji*, Warszawa.
- Burgermeister Ludwig, 1930. *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau, Im Auftrage des niederschlesischen Provinzialverbandes Herausgegeben*, t. 1, Breslau, s. 205–251.
- Ciechanowski K., 1965. *Epigrafika romańska i wczesnogotycka w Polsce*, Wrocław, s. 21–23, 36–38, ryc. 8, 19, 20.
- Czerner O., 1962. *Studia nad romańską i gotycką architekturą kościoła Najświętszej Marii Panny na Piasku we Wrocławiu*, Biul. Historii Sztuki, 24, 3–4, s. 360–376.

- Czerner O., 1965. *Chór kapłański i lektorium kościoła NP. Marii na Piasku we Wrocławiu w X i XIX wieku*, Kwart. Architektury i Urbanistyki, 3–4, s. 181–205.
- Czerner O., 2000. *Resztki romańskiego kościoła pw. Panny Marii we Wrocławiu*, [w:] *Śląsk około roku 1000*, Wrocław, s. 195–198.
- Czerner O., 2005. *Znalazłem tylko dwa kręgi. O starszej fazie budowy gotyckiego kościoła Najświętszej Marii Panny na Piasku we Wrocławiu*, [w:] *Nie tylko zamki – szkice ofiarowane Profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Wrocław, s. 273–278.
- Człowiek średniowiecza, 1996. pod red. Le Goffa Jacquesa, tłum. M. Radożycka-Padelti, Warszawa.
- Derwich M., 1996. *Monastycyzm w dawnych społeczeństwach europejskich, Zarys problematyki* [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole, s. 43–53.
- Derwich M., 2004. *Klasztory i mnisi*, Wrocław.
- Doroz-Turek M., 2009. *Średniowieczna architektura klasztorna kanoników regularnych św. Augustyna na Śląsku*, rozpr. dokt., Polit. Wrocławska Wydz. Architektury, Wrocław.
- Goliński M., 1997. *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, s. 237–267, [w:] *AUWr, Historia 134*, s. 540 i n. (3 mapy luzem).
- Historia Śląska, 2002. pod red. R. Żerelika, Wrocław.
- Kaczmarek R., 1999. *C. Kościół Augustianów Kanoników regularnych pw. Najświętszej Marii Panny, tzw. Na Piasku*, [w:] Kaczmarek R., *Rzeźba architektoniczna XIV wieku we Wrocławiu*, Wyd. Uniw. Wrocł., Wrocław, s. 115–131.
- Kaźmierczyk J., Kamiński L., Limisiewicz A., 1995. *Przyczynek do studiów nad osadnictwem na Wyspie Piaskowej we Wrocławiu*, [w:] *ŚSA*, 36, s. 241, 243, 244.
- Kozaczewski T., 1957. *Romański kościół NPM na Piasku we Wrocławiu*, *Komunikat*, [w:] *Zesz. Nauk. PWr., Architektura*, 2, 16, s. 69–70.
- Kozaczewski T., 1972. *Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele św. Idziego we Wrocławiu*, [w:] *KAU*, t. 17, z. 2, Wrocław, s. 103 i n.
- Kozaczewski T., 1955. *Rotunda w Strzelinie*, [w:] *SWTN*, dodatek 7.
- Lawless G. Osa, 1995. *Przegląd monastycyzmu augustiańskiego i kilka sugestii co do dalszych badań*, s. 61–86, [w:] *Duchowość starożytnego monastycyzmu*, pod red. M. Starowiejskiego, Kraków.
- Małachowicz E., 1992. *Wrocław na wyspach. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Wrocław.
- Młynarska-Kaletynowa M., 1992. *Najdawniejszy Wrocław*, Wrocław.
- Monumenta Poloniae Historica, 1888. t. 5, Lwów
- Morelowski M., 1949. *Tympanon Marii Włostowiczowej i Świętosława na tle wrocławskiej rzeźby XII wieku*, [w:] *Spr. WTN*, dod. 1, Wrocław.
- Mrozowicz W., 1998. *Kanonicy regularni św. Augustyna (augustianie) na Śląsku*, *Śląski Kwart. Hist. „Sobótka”* 53, 3–4, Wroc. Tow. Miłośników Historii, oddz. PTH, s. 401–413.
- Pobóg-Lenartowicz A., 1999. *Kanonicy regularni na Śląsku: życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Uniw. Opolski, Opole.
- Pobóg-Lenartowicz A., 2007. *A czyny ich były liczne i godne pamięci: konwent klasztoru kanoników regularnych NMP we Wrocławiu do początku XVI w.*, Uniw. Opolski, Wydz. Teologiczny, Seria: Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku, nr 40, Opole.
- Rajman J., 2006. *Encyklopedia średniowiecza*, Kraków.
- Romanow J., 1987. *Klasztor NM Panny na Piasku we Wrocławiu, Badania archeologiczne w latach 1982–1986*, Wrocław. Maszynopis w arch. PSOZ we Wrocławiu.
- Romanow J., Romanow M., 2008. *Opactwo Kanoników regularnych św. Augustyna na Piasku we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych* [w druku], Wrocław.
- Semkowicz W., 2002. *Paleografia łacińska*, TA i WPN Universitas, Kraków, na podst. wyd.: z 1951 r., tj. Semkowicz W., *Paleografia łacińska*, Kraków.

- Świechowski Z., 1955. *Architektura do połowy XIII wieku na Śląsku*, Warszawa.
- Świechowski Z., 1997. *Fundacje Piotra Włostowica*, [w:] AW, t. 3, pod red. J. Rozpędowskiego, Inst. Historii Architektury, Sztuki i Techniki, Polit. Wrocł., Wrocław, s. 9–21.
- Sztuka polska, przedromańska i romańska do schyłku XIII w., 1971. pod red. M. Walickiego, t. 1, cz. 1 i 2, PWN, Warszawa.

LOCALIZATION AND TRANSFORMATION OF MONASTIC ARCHITECTURE
ON WROCLAW EXAMPLE OF ABBEY OF ORDER OF REGULAR CLERICS
SAINT AUGUSTINE

Abstract. This article was written based on a doctoral dissertation *The Medieval Monastic Architecture of Regular Clerics Saint Augustine's Monks in Silesia*, written at the Faculty of Architecture, University of Technology. The article discusses the issues of the location and the results of architectural researches of St. Augustine monastery of Canons Regular on the Sand in Wrocław. Based on author's historical and architectural research of the monastery of the Abbey of the Canons Regular of St. Augustine on the Sand in the season 2003/2004 and 2004/2005, it was possible to identify three phases of medieval building: the first Romanesque, an early Gothic, and another Gothic. The new designation of phases, with a clarification of their range, has allowed to summary the results of Olgierd Czerner, Edmund Małachowicza and Jerzy Romanow researches as well as collecting their own information.

Key words: monastery, Clerics Saint Augustine, monastic architecture, cloister, abbey, Silesia